

Szent István veszprémi püspökségnek írt adománylevele mint nyelvtörténeti forrás*

1. rész

1. Bevezetés. Az oklevelek fontos szerepet kapnak a nyelvtörténeti kutatásokban, hiszen több más forrás mellett ezekben is szórványok helyezkednek el. A szórványemlékek igen becses dokumentációként szolgálnak az ómagyar kor nyelvállapotáról, ugyanakkor szembe kell néznünk azzal a problémával, hogy a korai ómagyar kor igen adathiányos. Ennek az egyik legfőbb oka – a szövegemlékek közismert ritkasága mellett – az, hogy e korból számos oklevelünk elveszett, s amelyek fennmaradtak, azok többségében nem eredetiben, csupán átiratban, interpolációban (utólagos betoldásokkal, módosításokkal ellátva) vagy hamisítványban maradt ránk. Az interpolált oklevelek nyelvészeti vizsgálata nagy óvatosságot igényel, hiszen e szövegekben különböző kronológiai rétegek fedezhetők fel, s ezért gyakran kétes hitelű nyelvemlékként tekintették őket. A JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ szerzőpáros nyelvészeti szempontból hiteltelen forrásként említi Szent István interpolált okleveleit (ÓmOlv. 8–9, 24), ezzel pedig a kora Árpád korban keletkezett, de csak ilyen formában fennmaradt diplomák hosszú időre a nyelvtörténeti kutatások perifériájára szorultak. Közel egy évszázaddal később SZŐKE MELINDA Szent István sokszorosán interpolált és hamisított garamszentbenedeki apátság alapítólevelének feldolgozására vállalkozott (2015). Ebben a könyvében bizonyította, hogy ha nagy körültekintéssel elkülönítjük egymástól a különböző kronológiai rétegeket, akkor meg tudjuk állapítani, hogy mely szórványok mely korban kerültek bele a szövegbe, így azok már hiteles forrásként szolgálnak a megfelelő korokra vonatkoztatva (2015: 17, 22).

Osztozom azoknak a véleményében, akik az interpolált oklevelek vizsgálatát szorgalmazzák kellő óvatossággal hasonló keretek között, speciális módszertant követve. A 35. OTDK-konferencián bemutatott kutatásomban Szent István 1009-re datált, a veszprémi püspökségnek kiállított adománylevelét vettem górcső alá. A diploma nem maradt fenn eredetiben, csupán három átiratban. Elsődleges célom az volt, hogy a kronológiai rétegek elkülönítésével felfedjem, hogy a szórványok közül melyek szerepelhettek az eredeti oklevélben. Mivel pedig számos esetben a három átiratban ugyanazon szórványok más-más alakban bukkannak fel, ezek összehasonlításával, valamint hangtörténeti, helyesírás-történeti és etimológiai szempontok mentén megkíséreltem rekonstruálni azt is, hogy milyen alakok szerepelhettek az eredeti oklevélben. Tanulmányomban ezt a komparatív módszert kívánom bemutatni, illetve a veszprémi adománylevél így rekonstruált szórványait vizsgálom hangtörténeti,

* A dolgozat az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

helyesírás-történeti és morfématörténeti szempontok alapján. (A tulajdonnevek szövegbe illesztési eljárásaival egy külön cikkben foglalkozom, l. SARNYAI 2022.)

I. István veszprémi adománylevele már hosszú ideje a történelemtudományi és az oklevéltani kutatások tárgyát képezi. Vizsgálatának fontossága nem kérdőjelezhető meg, elvégre ez az első olyan hivatalos királyi dokumentum, amelyben megjelent Magyarország közigazgatási egysége, a megye. Ezen oklevéltől számolhatunk az egyházi igazgatás alapegységével, az egyházmegyével is (ÉRSZEGI 2010: 9). A vizsgálatokat azonban megnehezíti, hogy a Szent István által kiadott eredeti oklevél – hasonlóan sok más korabeli oklevélhez – elveszett, ennek tartalma két hitelesnek tekinthető másolatból maradt korunkra. A veszprémi egyházat 1276-ban fosztották ki, ekkor tűnt el – számos más jelentős okirat mellett – Szent István eredeti adománylevele, valamint az adománylevelet megerősítő, IV. Béla korára datált oklevél is. Közel két nemzedéknek kellett eltelnie, hogy az oklevelek vissza-kerüljenek a veszprémi egyház birtokába. A székesfehérvári káptalan okleveléből ugyanis az derül ki, hogy ezeket 1342-ben szolgáltatva vissza eredeti tulajdonosának tíz márka fejében egy zegerjei, esetleg a Varasd megyei Zagorjéból származó fiatalember, akinek a nagyapjához az oklevelek az egyház kifosztása során kerültek. A visszaszolgáltatást rögzítő székesfehérvári oklevél az utolsó olyan hivatalos dokumentum, amelyben Szent István eredeti adományleveléről olvashatunk, ezt követően már nem jegyzi semmi, sorsa ismeretlen (ÉRSZEGI 2010: 10). Az eredeti oklevélről a tihanyi konvent is készített egy hiteles átírást az 1290-es években Benedek veszprémi püspök kérésére, ez azonban a szokásos záróformulákat, valamint a megpecsételésre való utalást elhagyta. A már említett első hiteles másolat IV. Béla idejéből, 1257-ből származik, azonban az is bizonyos, hogy a megerősítő oklevél nem IV. Béla királyunk eredeti oklevele. Ez nemcsak a királyi pecsét hiányából derül ki, hanem más IV. Béla által kiadott oklevelekkel való összehasonlítás alapján is belátható, ugyanis a kérdéses dokumentum nem illik IV. Béla oklevelezési hagyományaihoz (ÉRSZEGI 2010: 10). Mindkét másolatban súlyos hiányosságokat fedezhetünk fel, mégis a kettő mintegy kiegészíti egymást. A tihanyi konvent átíráta ugyanis utal Szent István monogramjára, ezzel szemben a IV. Béla korabeli megerősítő okirat ezt nem teszi meg. Utóbbi azonban tartalmazza az oklevél keltezését, ami viszont a tihanyi átíratban nem olvasható (ÉRSZEGI 2010: 11).

Mivel a tihanyi átírat nem tartalmazza a keltezést, a GYÖRFFY GYÖRGY előtti kutatók nem is tartották hitelesnek a IV. Béla korabeli megerősítő oklevélben feltüntetett 1009-es dátumot, a keletkezését 1001-re vagy 1002-re tették (THOROCZKAY 2016: 66). Az oklevél keletkezési körülményeinek megismeréséhez jelentős mértékben járult hozzá SZENTPÉTERY IMRE, aki szerint a középkori magyar oklevélkiállítás szokásaiban és módjaiban korabeli külföldi praxis imitálástát kell keresni. Ez tehát azt jelenti, hogy Szent István okleveleinek a külföldi oklevélkiadási gyakorlatával való összehasonlítására tesz javaslatot, s ezt el is végzi (1903: 297). A veszprémi adománylevelével ilyen módú vizsgálatát egy német felfedezésre alapozta, HARRY BRESSLAU és HERMANN BLOCH ugyanis – mialatt II. Henrik okleveleinek kiadását készítették elő – felfedezték, hogy az 1018-ban II. Henrik császár által a bambergi Szent Mihály-monostor számára kibocsátott adománylevelével számos pontjában feltűnő és megkerülhetetlen hasonlóságot mutat

a veszprémi adománylevéllel, sőt bizonyos helyeken szó szerinti egyezésekre mutatott rá. Ezek „a két oklevél invocatiójára, promulgatiójára, corroboratiójára, és különösen arengájára terjednek ki” (THOROCZKAY 2016: 66).

A veszprémi oklevél szerzője bizonytalan, a diplomatikai kutatások azonban a HC. siglával jelölt jegyzőt egy Heribert kancellárnak dolgozó alkalmazottal azonosítják, akit így Heribert C néven jegyeznek. Kronológiailag ez a feltevés helyálló lehet, hiszen Heribert C munkássága a császári kancelláriában 1002-ben véget ért, ezt követően érkezhettek Magyarországra abból a célból, hogy megszervezzék a magyar királyi udvar hivatali írásbeliségét, ami magában foglalja a királyi oklevelek kiadását is. Ezt megerősíti, hogy a pannonthalmi oklevelet is az ő keze munkájának tulajdonítják, továbbá más bencés monostorok számára kiadott okleveleket is, így a pécsváradi, a két zalavári, valamint a bakonybéli oklevelet is, igaz, utóbbiakról tudvalevő, hogy a pannonthalmi oklevél mintájára készült hamisítványok (ÉRSZEGI 2010: 14).

2. A veszprémi adománylevél latin nyelvű szövege és magyar fordítása.

Az alábbiakban változatlanul közlöm a veszprémi adománylevél DHA.-ban közölt kiadását, valamint ennek saját fordítását.

2.1. Az oklevél latin nyelvű szövege. „In nomine sancte et individue Trinitatis. Stephanus Dei gratia Pannoniorum rex. Si pietatis magnitudinem non solum dilectissimis, verum etiam adeuntibus fidelibus digne postulata largimur, precipue convenit, ut animi culmen ad suprema anxiantes devotiones sanctarum ecclesiarum postulationibus acclinemur, ipsasque prediis atque possessionibus sublimando procurare flagitemus. Proinde omnium sancte Dei Ecclesie fidelium nostrorumque presencium scilicet ac futurorum noverit industria, quod nos anime nostre pro redemptione quatuor civitates, nominibus Wesprem, in qua ipsius episcopatus sedes est constructa atque Albam civitates, Colon et Vyssegrad civitates Sancti Michaelis Wesprimiensi subicimus ecclesie cum omnibus ecclesiis, capellis atque titulis seu terminis et finibus. Necnon concedimus, donamus atque largimur et regalí nutu atque dicatione prelibate sancte Wesprimiensi ecclesie villam unam nomine Cari in Wesprimiensi comitatu, in quo episcopalis, ut predictum est, constituta est sedes atque tres villas, nomine Avsy, Cari ac Bergeni in comitatu Albensis civitatis sitas tes Morzolfeu in pago Colocensis civitatis unam villam, necnon in comitatu Vyssegradiensis civitatis villam unam sitam super Danubium, latere ex cuius dextero rivus, qui Apurig nuncupatur, discurrit pariterque villam unam Fyley nomine sitam in conpage Hurhyda civitatis cum omnibus utensilibus iugiterque pertinentiis, scilicet famulis famulabusque, pratis, vineis, areis, edificiis, campis, terris, agris cultis et incultis, piscacionibus, venacionibus, aquis aquarumque decursibus, molendinis, viis, inviis, tam exitibus quam inexitibus, ut habeat omnem firmitatem perpetuam, sicut est donatum, possidendorum. Habeat enim prelibata Sancti Michaelis Wesprimiensis ecclesia, quam Stephanus sanctissimus regit episcopus, predictarum civitatum atque villarum, prout prediximus, potestatem habendi atque usque in perpetuum possidendi, necnon prelibato Stephano episcopo, cui ipsa est regimine commissa suisque successoribus perpetim subiciendi omnium hominum contradictione funditus removente. Regalí denique iubemus potestate, ut nullus dux, marchio, comes, episcopus, archiepiscopus, vicecomes, sculdatius, iudex vel

exactor aut aliqua magna parvaque regni nostri persona audeat discuescere prenominata Sancti Michaelis Wesprimiensis ecclesie, aut subripere de omnibus rebus suis mobilibus et immobilibus, quesitis et inquirendis cum omnibus, que sibi in prelocutis civitatibus earumque pertinentiis et finibus necnon in villis pertinent vel in aliquibus locis subiciunt, aut Stephano illius sancte episcopo ecclesie suisque successoribus aliquid molestie inferre presumpmat. Si quis igitur huius nostri precepti paginam in fringere temptaverit, aut prelibate Sancti Michaelis Wesprimiensis ecclesie Stephanum almificum episcopum suosque successores ex cunctis prenominitis rebus ecclesiasticis necnon dotibus molestare conaverit, octo milia librarum auri cocti sciat se compositurum, medietatem camere nostre et medietatem prelocute Sancti Michaelis Wesprimiensi ecclesie necnon Stephano celebri episcopo suisque successoribus trecentorumque decem et octo patrum anathemate feriendum atque perpetuali supplicio tradendum iugiterque baratri pene perpetim fore concremandum. Quod ut verius credatur diligentiusque ab omnibus observetur, paginam hanc manu propria corroborantes, anuli nostri impressione subter insigniri curavimus. [Signum domini Stephani mitissimi regis.] [Datum in Sool apud capellam Beati Stephani prothomartiris, anno ab incarnationi Domini millesimo VIII.]” (DHA. 44–48).

2.2. A veszprémi adománylevél fordítása. A szent és oszthatatlan Szentháromság nevében. István, a pannóniaiak Isten kegyelméből lett királya. Ha nagy ájtatossághoz illően megadjuk nemcsak a mi hön szeretett híveinknek, hanem az élénk járulóknak is a kéréseiket, úgy különösen illő, hogy lelkünk egészével az égi dicsőségre törekedvén adjuk meg a szent egyházak kéréseit, amely egyházak arra kérnek bennünket, hogy gondoskodjunk az ő felemelésükről javakkal és birtokokkal. Ennélfogva tudja meg buzgalommal Isten szent egyházából minden jelenlegi és jövőbeli hívünk, hogy mi – lelkünk megváltása érdekében – négy várost,¹ név szerint *Wesprem*-et, ahová magának a püspökségnek lett elhelyezve a székhelye és Fehérvárat [Alba városát], *Colon* és *Ysseggrad* városát a veszprémi [*Wesprimiensi*]² Szent Mihály egyháza alá rendeljük azoknak minden gyülekezetével, templomával és oltárával, valamint határaival és területeivel. Valamint átengedünk, ajándékozunk és odaadományozunk királyi parancsra és a királyi hatalomnál fogva a fentebb írt szent veszprémi [*Wesprimiensi*] egyháznak egy falut *Wesprem* körzetében,³ név szerint *Cari*-t, ahol – mint azt már mondtuk – a püspöki székhely épült, és három falut, név szerint *Avsy*-t, *Cari*-t és *Bergeni*-t, amelyek Fehérvár [Alba] városának körzetében épültek, és *Colon* városának *Morzolfeu* vidékén egy falut, továbbá *Ysseggrad* városának körzetében egy falut a Duna mellett, aminek jobb oldalán egy patak fut, amelynek a neve *Apurig*, és hasonlóan egy falut, név

¹ PITI FERENC fordításában (1999: 95–99) a *civitas* szó következetesen ’vár’ jelentéssel jelenik meg. Az oklevélben megnevezett települések várként való kezelése azonban problematikus, többségük csupán fallal körülvett település lehet. Ezért fordításomban a *civitas* szót – miképpen ÉRSZEGI GÉZA is (2010: az első számozott oldal előtt) – ’város’ jelentéssel fordítom.

² A latinositott névformákat szögletes zárójelben közlöm.

³ A *comitatus* szó fordítása a denotátumok különböző állapota miatt nehézségbe ütközik. PITI FERENC (1999: 95–99) és ÉRSZEGI GÉZA (2010: az első számozott oldal előtt) a *megye* szóval fordította, én azonban a rugalmasabb *körzet* megfelelőt szerepeltetem.

szerint *Fyley*-t – amely *Hurhyda* város körzetében fekszik – minden használatos eszközével és a birtokhoz tartozó dolgaival, tudniillik a szolgálókkal és szolgálónókkal, mezőkkel, szőlőkkel, épületekkel, rétekkel, földekkel, a megművelt és megműveletlen szántókkal, halastavakkal, vadászhelyekkel, vizekkel és folyóvizekkel, malmaival, útjaival, járhatatlan útjaival, akár vezetnek valahová, akár nem, hogy mindezeknek örökké birtokosa legyen, miképpen oda lett adományozva. Vegye birtokul tehát a fentebb írt Szent Mihály veszprémi [*Wesprimiensis*] egyháza – amit özsentsége István püspök vezet – a már lejegyzett városokat és falvakat, ahogyan azt előírtuk, hatalmat gyakorolván és mindörökre birtokolván, továbbá a már fent említett István püspöknek – aki meg lett bízva a kormányzással –, valamint az ő utódainak alárendelvé, ellentmondás nélkül.

Végül királyi hatalmunknál fogva elrendeljük, hogy semmilyen herceg, örgróf, ispán, püspök, érsek, alispán, soltész, bíró, adószedő vagy bármiféle nagy vagy kis személy az országunkból ne merészelje eltulajdonítani a fentebb megnevezetteket Szent Mihály veszprémi [*Wesprimiensis*] egyházától, vagy a maga részére elorozni mindezen dolgok közül sem az ingó vagy ingatlan, sem a megszerzett javakat, sem a még megszerzendőket, semmit, ami a fent megnevezett városokhoz és ezeknek birtokaihoz és területeihez, valamint falvaihoz tartozik, vagy amelyek ezen helyek alá vannak vetve, valamint ne merészeljen István püspöknek és az ő szent egyházának és utódainak semmiféle bosszúságot okozni.

Ha pedig valaki megkísérli megszegni rendeletünk okiratát vagy a fentebb jegyzett Szent Mihály veszprémi [*Wesprimiensis*] egyházát, vagy a kegyes István püspököt és az ő utódait bármely fent megnevezett egyházi tulajdonából, valamint adományából megpróbálja kifosztani, az tudja meg, hogy kötelezve lesz nyolcezer font színaranyra beszolgáltatására, egyik felét a kincstárunknak, másik felét a fentebb jegyzett Szent Mihály veszprémi [*Wesprimiensis*] egyházának, továbbá a dicsőséges István püspöknek és az ő utódainak, és a háromezredtízennyolc atya egyházi átokkal verje, és örök büntetésre ítéltetik, és örökkön-örökké a pokolban égjen. Hogy valódinak tekintsék és az egészet figyelmesen betartsák, ezt az okiratot saját kezüleg megerősítve, pecsétgyűrűnkkel lenyomatolva, aláírással látjuk el. [István urunk királyi monogrammja.]

[Kelt *Sool*-ban, Boldog István első vértanú kápolnájánál, az Úr megtestesülésének 1009. évében.]

3. A rekonstrukció. Szent István veszprémi adománylevele három átiratban maradt ránk: a IV. Béla korára datálható átirat 1257 után készült⁴ (a továbbiakban +1257/1263 u.), a tihanyi konvent átirata 1295 körül, ez utóbbiról pedig készült egy átirat 1469-ben. Ez azt jelenti tehát, hogy legalább négy kronológiai réteggel kell számolnunk a három átirat vizsgálata során: az eredeti 1009-es réteggel, az +1257/1263 u. réteggel, az 1295 körülivel, valamint az 1469-es réteggel. Kutatásom célja, hogy az eredeti oklevél szórványanyagát integráljam a korai ómagyar korpuszba, s ezeket bizonyos nyelvtörténeti szempontok szerint elemezzem. Mivel az eredeti

⁴ Ennek pontos keletkezési dátuma ma is vitatott. A DHA. alapján annyi bizonyosan megállapítható, hogy 1257 után néhány évtizeddel keletkezhetett ez az átirat, de legkorábban 1263 után.

oklevél elveszett, szükséges a szórványok rekonstruálása. A rekonstrukcióhoz elengedhetetlen a kronológiai rétegek elkülönítése. Ezzel kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak azt fontos meghatározunk, hogy az adott szórvány (esetünkben helynév) mikor került be a diploma szövegezésébe, hanem azt is, hogy a már korábban (akár 1009-ben) a szövegbe került szórványok mely átiratokban mely kor sajátosságait mutatják. Hiába került ugyanis egy helynév már Szent István korában az oklevél szövegébe, ha az átiratok a saját koruk helyesírása, hangjelölése szerint rögzítik, ebben az esetben ugyanis nem köthetjük a szórványt Szent István korának nyelvállapotához. Éppen ezért elsősorban az átiratok összehasonlításával igyekszem feltárni a szórvány-előfordulásokkal kapcsolatos kronológiai jegyeket, ennek alapján próbálom visszakövetkeztetni az eredeti, István-kori alakokat (l. még SZÖKE 2015: 58). Azt is ki kell emelnünk, hogy a szórványok helyesírási rekonstrukciója igen ingoványos talaj, még az alapos elemzés után is bizonytalan lehet az eredmény, ezért én elsősorban a hangtani rekonstrukcióra törekszem.

3.1. A *Cari* szórvány rekonstrukciója. Az oklevélben kétszer fordul elő a *Cari* helynév, amely két különböző települést jelöl. A veszprémi körzetben található *Cari* a mai Hajmáskérrel azonosítható, a fehérvári körzetű települést ÉRSZEGI GÉZA Magyaralmás és Zámoly közelébe lokalizálja (2010: 23), s talán Sárszentmihállyal azonosítható. A két helynév tehát homonim viszonyban áll, helyesírásuk megegyezik, és mindhárom átiratban azonos formában jegyezték le. Néhány fontos következtetést mégis le lehet vonni, amely alapján megállapíthatjuk, hogy melyik kronológiai réteghez állhat közelebb a névallapot. A szórványok kronológiai minősítésében kiemelkedően fontos szerepet játszik a véghangzó vizsgálata, tudvalevő ugyanis, hogy ezeknek teljes elnémulása a 13. század közepére tehető (SZÖKE 2015: 60).⁵ A három átiratunk mind 1250 után készült, ami azt jelenti, hogy amennyiben a saját koruk nyelvállapotát tükrözné a kérdéses szórvány, akkor már nem jegyezték volna le a véghangzót. Úgy tűnik, erre mutat a *k* hang *c* betűvel történő lejegyzése is, amire helyesírástörténetünk szolgálhat magyarázatul. A *k* hangot ugyanis Szent István uralkodása alatt nagyjából egyforma gyakorisággal jegyezték le *c* és *k* betűvel, ugyanakkor megfigyelhető, hogy egészen II. András kancelláriájának megalakulásáig a *c*-k egyre inkább szaporodnak a *k* betűk rovására. A kancelláriai helyesírás változásával azonban a *k* hangot jelölő *c* betűk először drasztikusan háttérbe szorultak, majd ki is vesztek a gyakorlatból (KNEZSA 1952: 16–20). Azt a feltételezést, hogy az eredeti oklevélben is *c* kezdőbetű állhatott, megerősíti, hogy a *c* egy veláris magánhangzó jele előtt áll⁶. Továbbá

⁵ Az természetesen nem példátlan, hogy egy scriptor szándékosan látta el a neveket véghangzóval annak érdekében, hogy az alak archaikusabbnak tűnjék (l. például Anonymust). A hamisított oklevelekben az archaizálás lehetőségével – így a véghangzóval való ellátás lehetőségével – mindenképpen számolnunk kell, hiszen ilyenkor az oklevél írójának az áll az érdekében, hogy a jogirat egy korábbi nyelvállapotot tükrözzön. Mivel azonban esetünkben átíratról van szó, nem kell ettől tartanunk, hiszen az átírást végző scriptornak nem állt érdekében, hogy archaikusnak tűnjön a szöveg.

⁶ Ez azért lehet fontos, mert a 11. század első felében még kialakulni látszott egy olyan szabály, amely szerint a *k* hang jelölésére *c* betűt használtak abban az esetben, ha az azt követő magánhangzó veláris, *k* betűt használtak, ha az azt követő magánhangzó palatális. Ez a szabály azonban – a *c* betű kiszorulásával – nem vetette meg a lábát (KNEZSA 1952: 20). Ugyanakkor az *a* betű itt

KNIEZSA rámutat arra, hogy a Várad Regestrum, amely – jó pár évtizeddel a két átíratunk előtt – 1208–1235-ben íródott, „hangjelölése általában régiesebb, mint a korabeli okleveleké”, majd ki is emeli, hogy a *k* hangot többségében *c* betűvel jelöli, „ami szintén régies jelleg” (1952: 33–35). Mindebből arra lehet következtetni, hogy a *Cari* alak az átíratok koránál közelebb állhat az eredeti oklevél korához. A veszprémi körzet településneve tehát azonosítható a mai *Hajmáskér* helynévvel (DHA. 492, ÉRSZEGI 2010: 23), ami a *Hajmás* ~ *Hagymás* előtagot csak később vehette fel – 1220 k.: *Hagmasker* (FNESz.) –, ahogyan az egykori Nyitra vármegyéhez tartozó *Nagykér* (később *Nyitrakér*) is a *Nagy* jelzőt. Tehát az Árpád-kor első felében *Hajmáskér* és *Nagykér* még homonim viszonyban állt, mindkettő előtag nélküli. *Nagykér*-t említi az 1111-es zabori oklevél: „in *Ker* capellam Sancti Clementis” (DHA. 385) és az 1113-as zabori oklevél: „(in) villa *Ker* est terminus de suburbanis *Ker* lapis” (DHA. 395). Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy amennyiben már a 12. század első felében *Ker* alakban jegyezték le a helynevet, akkor a *Cari* semmiképpen nem tükrözheti a 13. század második felére tehető átíratok korának nyelvallapotát, sokkal inkább az eredeti oklevél koráét. Ezt az alakot tehát köthetjük Szent István korához, hangtani rekonstrukciója pedig [Käri].

3.2. A *Colon* szórvány rekonstrukciója. Hasonló a helyzet a *Colon* helynévvel is: a szókezdő *k* hang *c* betűvel történő jelöléséből arra következtethetünk, hogy ez is inkább az eredeti oklevélhez közelebbi állapotot tükröz, mintsem az átírás korának állapotát. Ezért kötjük első királyunk korához, s [Kolon] olvasattal számolunk.

3.3. Az *Avsy* szórvány rekonstrukciója. Az +1257/1263 u. átíratban megjelenő *Avsy* helynév a tihanyi konvent mindkét átíratában *Avsi* alakban jelenik meg. Ez azt jelenti, hogy a két alakot egyedül a szóvégi magánhangzó helyesírása differenciálja. *Cari* esetével ellentétben itt nem következtethetünk a szóvégi magánhangzó jelenlétéből arra, hogy a szórvány az eredeti oklevél korához állhat közelebb, ugyanis mivel a helynév mai alakja az *Ósi* (DHA. 484, ÉRSZEGI 2010: 23), így látható, hogy *e* magánhangzó a mai napig nem némult el, hiszen toldalék morfémaról van szó. Érdeemes mindazonáltal a magánhangzó lejegyzésének két realizációját megvizsgálunk, ez ugyanis támpont lehet a kronológiai meghatározásnál. Az *i* hang lejegyzésére a 11. században elsősorban az *i* betű volt használatos, az *y* ritkább. Az *i* elsődleges szerepe nagyjából a 12. század közepéig fenn is marad, *e* század második felétől azonban az *i* hangot jelölő *y* betűk elkezdenek szaporodni, IV. Béla kancelláriája idején pedig előtérbe kerülnek az *i* betűk rovására (KNIEZSA 1952: 15–39). Ez arra enged következtetni, hogy a két átírat szórványalakjai közül – noha biztosan kijelenteni nem lehet, hiszen még a 11. században sem kizárólagos az *i* betű –, az 1295 körüli *Avsi* tűnhetne az eredetibbnek, később azonban látni fogjuk, hogy a *Fyley* szórványban ugyanez az *-i* toldalék figyelhető meg (bár egyéb lehetőségek is számba vehetők). És ha feltételezzük, hogy a scriptor ugyanazt a képzőt ugyanazzal a betűvel jelölte, akkor az *Avsy* alaknak kellene közelebb állnia az eredeti oklevélhez. A kronológiai

nem *a* vagy *á* hangot jelöl, hanem *ā*-t, ami palatális. Feltételezhetően a scriptor azért írt ennek ellenére itt *c*-t, mert nem vette figyelembe az *a* betű mögötti hangértéket, csak a betűt magát mérlegelte. S mivel a hagyomány szerint az *a* betű előtt *c* használandó, jelen esetben is ezt alkalmazta.

meghatározásban segítséget nyújt még a mindkét átíratban megjelenő *av* betűkapcsolat, ami feltehetően tollhiba, *ev* > *av* betűtévésztés. Az *ö* és *ő* fonéma szélesebb körben csak a 13–14. században lesz használatos⁷ (E. ABAFFY 2003: 344), fontosabb azonban, hogy a szónak mindenképpen monoftongussal kellett kezdődnie. Monoftongust pedig első királyunk korában nem jelöltek betűkapcsolattal, így tehát – pusztán a betűkapcsolat tényéből kiindulva, és nem véve figyelembe, hogy milyen monoftongus áll mögötte – a szórványalak nem datálható Szent István korára, sokkal valószínűbb, hogy az átírások korához köthető. Erre szemléletes példa, hogy ha a közszói *ős* alakra vezethető vissza a tulajdonnév, akkor az átíratoknál korábbi szövegekben még betűkapcsolat nélkül, *e*, *i* vagy *u* betűvel rögzítették az első szótagot: 1138/1329: ? *Efu* ~ *vfú* (TESz. *ős*), 1195 k.: „Menyi milofiben terumteve eleve mív *ifemucut* adamut” (HB.), 1198: *uf* (TESz.). Az Árpád-kori oklevelekben az *ős* szót jórészt *V*, *U* vagy *W* kezdőbetűvel írták – 1082: „In predio Clety habet ecclesia... vinitores: Texe, Besew, *Ws* et alios”; 1198: „III. mansiones libertinorum... Cozug cum III filii *Vs*, Ded, Beus, Cuc”; 1213/1550: „*Vs* Hodnogy impetiit Maraz” (ÁSznt.) –, amelynek *ü* hangértéket feltételezünk. Ennek alapján Szent István korában is *ü* kezdőhanggal hangozhatott a név, az átírás korára azonban megtörtént az *ü* > *ö* változás. Adatok bizonyítják, hogy a 12. és 13. század fordulóján az *ö* hangot már gyakran *ev* betűkapcsolattal rögzítették – 1199: „Nomen uni Cobov uxori sue Chunus filio *Euse* nomen” (Oklsz.), 1200 k.: „Usubu et *Eusee*... pugnare... ceperunt” (An.: ÁSznt.) –, ezért azt feltételezzük, hogy az átíró scriptor a saját korának [Ösi ~ Ősi] névalakját a saját korának helyesírása szerint *ev* betűkapcsolattal kívánta leírni, azonban tollhiba miatt *av* lett belőle.⁸ Mindezek alapján tehát egyik átíratban felbukkanó szórványalakot sem kötjük Szent István korához, hanem az **Vsy* alakot rekonstruáljuk, amelynek [Üsi] olvasatot adunk.

3.4. A *Bergeni* szórvány rekonstrukciója. A mai *Börgönd* helynév az +1257/1263 u. átíratban *Beren*-ként jelenik meg, a két tihanyi átíratban pedig *Bergeni*⁹ alakban. Két betű differenciálja a két alakot: a tihanyi konvent átíratánál látunk véghangzót, illetve az *r* betű után egy *g*-t, az +1257/1263 u. átíratból azonban ezek hiányoznak. A *g* hiányát nem tekintem relevánsnak a kronológiai meghatározásban, ugyanis úgy tűnik, ennek elhagyása másolási hiba lehet, *Beren* alakból ugyanis nem alakulhatott volna ki a mai *Börgönd*. *Beren* alakok ugyan előfordulnak más oklevelekben is, ezek azonban a *Berény* (vagy ilyen utótagú) helynevek írott formái lehetnek. Mindazonáltal nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírásában, illetve ennek interpolációiban is szerepelnek *Beren* és *Bereyn* alakok – 1082: „In villa *Bereyn* habet ecclesia”; 1349: „simpliciter *Beren* et non *Zarberen* vocata continentes” (DHA. 230, 237) –, ezek pedig azonosíthatók azzal a *Nagyberény* helynévvel,

⁷ Nyelvjárási különbségként azonban már bizonyos nyelvterületeken a honfoglalás korában is jelen lehetett.

⁸ Mivel pedig mindhárom átíratban megjelenik ez a betűtévésztés, ebből egyszersmind arra is lehet következtetni, hogy az egyik átírat scriptorának (feltehetően a tihanyi átíraténak) látnia kellett a másik átíratot, s valószínűleg fel is használta azt a másoláshoz.

⁹ A DHA. szövegközlése csakugyan *Bergeni* alakban tünteti fel, ugyanakkor a szójegyzékében (477) az *-i* vokálist kirekeszti, így a FNESz. is *Bergen* alakban tünteti fel az 1295 körüli átírat szórványát.

amelynek jelöltje a veszprémi káptalan birtokában volt (KARLINSZKY 2016: 71–72). Így tehát könnyen lehet, hogy az oklevél +1257/1263 u. másolója emiatt ejtett hibát, vagy ezzel tévesztette össze az eredeti alakot. Van azonban egy véghangzónk¹⁰, amely arra utal, hogy a *Bergeni* alak a 13. század második fele előtti, azaz nem az átírás kori nyelvallapotot tükrözi. Az *i* hang *i* betűvel való jelölése pedig – amint azt az *Avsi* ~ *Avsy* szórványnál bemutattam – arra utalhat, hogy a 12. század második fele elé tehető a szórvány, tehát közelebb áll az eredeti oklevélhez, mint az átírat korának nyelvallapotához. Az (? *e* >) *ē* > *ö* változás később zajlik le, ezért ebből is azt lehet feltételezni, hogy a szórványalak inkább Szent István korát mutatja. A név rekonstruált hangalakja [Bërgëni].

3.5. A *Morzolfeu* szórvány rekonstrukciója. Az +1257/1263 u. átíratban megjelenő *Morzolfew* az 1295 körüli átíratban *Morzolfeu* alakban jelenik meg, itt tehát egy betű differenciálja a két alakot. A kronológiai meghatározáshoz azt mindenképpen ki kell emelni, hogy a *feu* ~ *few* utótag *eu* ~ *ew* betűkapcsolata mögött egy *eü* diftongust látunk, amelynek az *ü*-je kétségtelenül az ősmagyar *γ*-re megy vissza (BÁRCZI 1951: 109), a diftongus hangjelölése pedig a monoftongizálódásig (és még utána is) változik. Szent István korában ezt a diftongust szinte kizárólag *eu* betűkapcsolattal rögzítették, a 11. század közepén a *w* betű többnyire csak a *β* vagy *v* hangot jelöli. Sőt, KNIEZSA ki is emeli, hogy a 12. század elején „a diftongusban *w* még nem fordul elő”, és csak a 13. század első felében kezd el megjelenni, s igen lassan terjed (1952: 15–39). Ebből arra lehet következtetni, hogy a tihanyi konvent *Morzolfeu* alakja köthető akár az eredeti oklevél nyelvallapotához, akár az átírás korának nyelvallapotához (hiszen még ekkor is gyakrabban jelölték az *ü* hangot *u*-val, mintsem *w* betűvel), az +1257/1263 u. átírat *Morzolfew* alakja azonban kizárólag az átírás korához rendelhető, Szent István korához semmiképp. A *Marcal* víznév is segítségünkre lehet a rekonstrukcióban. ORTVAY TIVADAR szerint a víznév első írásos alakja a *Morzol*¹¹, majd a *Murzol*, s csak később a *Marczal* (1882: 533), s mivel *Murzol* alakkal találkozunk már az Árpád-korban is – 1086: „et vadit per alveum, qui vulgo dicitur *Murzol*” és „descenditque ad aquam *Murzol*” (DHA: 251, 255) – ebből arra lehet következtetni, hogy a *Morzol* előtag valóban Szent István korához köthető, ha pedig ezt elfogadjuk, akkor a tihanyi konvent *Morzolfeu* átírata megegyezhet az eredeti oklevél szórványával. Az +1257/1263 u. átírat scriptora feltehetően változtatás nélkül kívánta átmásolni az eredeti alakot, ám a saját korának helyesírása miatt a *feu* utótagot *few* formában rögzíthette. A fentiek alapján a rekonstruált olvasat [Morszolfëü].

3.6. Az *Apurig* szórvány rekonstrukciója. Az +1257/1263 u. átíratban megjelenő *Apurig* szórvány a tihanyi konvent átíratában *Aperig* alakban jelenik meg, az 1469-es átíratban pedig *Apuris* formában. Később tárgyalandó, hogy az *-ig* utótag mögött az egykori *igy* ~ *ügy* lexéma állhat (PELCZÉDER 2017: 108–109),

¹⁰ A szóvégi *i* betűről feltételezhetnénk azt, hogy a mellette álló *n*-nel alkot egységet (digráfot) és vele együtt az *ny* hang jelölője, azonban a helynév későbbi-mai alakjával ez nem egyeztethető össze.

¹¹ Ugyanakkor az etimon *u* fonémát tartalmaz, ez tűnik tehát a régebbi alaknak, az *o* fonémás alak már nyíltabbá válás utáni állapotot tükröz. Erről l. bővebben a hangtánt tárgyaló alfejezetben az *o* hang alatt!

az *Apur* pedig személynévi eredetű. Ha ezt elfogadjuk, akkor fel kell ismernünk, hogy az 1469-es átiratban az *-is* utótag minden bizonnyal másolási hiba, az *igy ~ ügy -gy* hangja ugyanis nem jegyezhető le *s* betűvel. Az *Apor* tipikus Árpád-kori névalakja *Apur*¹² (ÁSznt.), arról azonban nincs tudomásom, hogy ennek a személynévnek *Aper* variánsa is előfordult volna, éppen ezért azt kell feltételeznünk, hogy a tihanyi konvent *Aperig* alakja is másolási hibából eredhet. Ennek alapján tehát úgy tűnik, a három szórvány közül csak az *Apurig* alak releváns a további vizsgálatokhoz, ezt kötjük Szent István korához, amelynek az [Áporidzs] olvasatot adjuk.

3.7. A Fyley szórvány rekonstrukciója. Az +1257/1263 u. átiratban *Fyley* alakban megjelenő szórványt, amely a tihanyi konvent átirataiban *Fyseu* alakban jelenik meg, a szakirodalom a *Füle* helynévvel azonosítja (DHA. 485, ÉRSZEGI 2010: 24). A két szórványalakot a szóvégi magánhangzó, illetve a szóbelseji más-salhangzó differenciálja. Ha elfogadjuk, hogy a szórvány a mai *Füle* helynévvel azonosítható, akkor mindenekelőtt számolnunk kell azzal a problémával, hogy az *s* hangból nem alakulhat *l*, tehát a *Fyseu* alakból nem válhat *Füle*. Könnyen elképzelhető azonban, hogy – mivel az *s* hangot jelölő *f* betű alakja hasonló lehet az *l* betűhöz – a másoló talán *Fyseu* helynévnek olvashatta a *Fyleu* alakot, így tehát ez másolási hiba lehet. Minden bizonnyal a *File*¹³ személynévre vezethető vissza, a kronológiai meghatározásban pedig az utolsó két hangzó nyújt segítséget. A *Fyley* második *y* betűje *-i* (~ *-j*) morfémat jelöl, ami lehet személynévképző, birtokjel és helynévképző¹⁴ is, így az *ey* végződés mindenképpen motivált, ilyesféle motiváltságot azonban az *eu* [eü] végződésben kevésbé látok¹⁵. Ennek alapján a *Fyley* tűnik az eredetibb alaknak, ezt kötjük tehát Szent István korához, hangtani rekonstrukciója pedig [Filei ~ Filej].

3.8. A Hurhyda szórvány rekonstrukciója. Az +1257/1263 u. átirat *Hurhyda* helyneve a tihanyi konvent 1295 körüli átírásában *Luhida* alakban, az 1469-es átiratban pedig *Cuhida* alakban jelenik meg, így tehát a helynév előtagja és utótagja is differenciálja az átiratokban megjelenő szórványt. A kronológiai meghatározáshoz elsőként az utótagot vizsgálom, amelyben az *i* hangot egy esetben az *y*, két esetben az *i* betű jelöli. Ahogyan azt már az *Avsy* szórványnál is bemutattam, a 11. században az *i* betűk a gyakoribbak, az *y* betűk ritkábbak, oklevelünk esetében azonban úgy tűnik, hogy a scriptor használja az *y* betűt az *i* hangok jelölésére (*Avsy*, *Fyley*). Az OklSz. *híd* szócikke a 13. század második feléig szinte kizárólag *-hyda* alakú utótagokat szerepeltet, ebből kifolyólag a *-hyda* utótag tűnik eredetibb alaknak. A szórványt a mai *Úrhida* helynévvel (DHA. 490) lehet azonosítani, ebből azonban a *Luhida* és a *Cuhida* alak nem vezethető vissza, GYÖRFFY pedig ki

¹² Lásd még *Opor*, *Opur* (FNESz.: *Aparhant* és *ÁSznt.*).

¹³ A személynév létrejöhetett a latinból átvett *Philippus* személynévből, vagy a *fül* szavunkból. Részletesebben l. az 5. pontban!

¹⁴ Az *i* hang mint helynévképző mindazonáltal felvet némi problémát. Ennek eredete ugyanis az *-é* birtokjel kell, hogy legyen (azaz 'Füléé'). Ezzel az *-é* morfémaival már az ősmagyar kor óta számolhatunk (KOROMPAY 1991: 282). A birtokjel funkcióváltással helynévképzővé, illetve később családnévképzővé is alakulhatott (SZEGFÜ 1992: 277–278).

¹⁵ Legfeljebb, ha a *Fileu eu* betűkapcsolata *eü ~ ő* hangot jelöl, s a *Fil* névalakhoz járuló személynévképző.

is emeli, hogy ezen két alak téves olvasás eredménye (DHA. 52). Úgy tűnik tehát, hogy az eredetibb alaknak a *Hurhyda* mondható, melynek hangtani rekonstrukciója [Uryχidá], a szó elején hangérték nélküli, „néma” *h* val.

3.9. A *Wesprem* szórvány rekonstrukciója. Veszprém nevét az +1257/1263 u. átírat *Wesperen* alakban tünteti fel, míg a tihanyi átíratok *Wesprem* alakban. Minden bizonnyal a tihanyi konvent átíratának *Wesprem* alakja az eredetibb, a hármas mássalhangzótorlódást őrzi a *Bezprim* személynévből (FNESz.). Sőt, mindhárom átírat latinizált mellékneves alakja a *Wesprimiensi*, amely szintén a tihanyi konvent átíratát igazolja. A *Wesperen* alakban bizonyára a hármas mássalhangzótorlódást igyekeztek megszüntetni egy *e* bontóhanggal, így ez az alak jobbra az átírat korának nyelvállapotát tükrözheti. Az eredeti változat olvasata [beszprēm].

3.10. A *Vyssegrad* szórvány rekonstrukciója. Visegrád nevét az +1257/1263 u. átírat *Vyssegrad* alakban, a tihanyi konvent átíratái pedig *Wsagrad* alakban jegyzik. Az +1257/1263 u. *Vyssegrad* alak számít eredetibbnek, figyelembe véve azt is, hogy *e* helynév szláv névadással keletkezett, az átvétel rekonstruált alakja pedig **Vyšegradъ* (FNESz.), amelyből nem alakulhatott volna ki a *Wsagrad*, hiszen a magyar nyelv éppen feloldja a szó eleji mássalhangzótorlódást, nem pedig megteremti azokat. A helynév hangtani rekonstrukciója [βisegrád ~ Visegrád].

3.11. A *Sool* szórvány problematikája. Csupán az +1257/1263 u. oklevélnek van keltezése, így az oklevél kiállításának helyszínét, Solyt csak ebben az átíratban találhatjuk meg. Mindazonáltal a *Sool* helynév helyesírásából levonhatunk néhány olyan következtetést, amelyek segíthetnek a datálás kérdését eldönteni. Esetünkben a véghangzó hiánya nem releváns – hiszen a *Saul* személynévre vezethető vissza, aminek nincs véghangzója –, az átírat idejéhez köthető, *ó* hangot jelölő *oo* annál inkább. Bizonyos, hogy a helynév egy bibliai személynévből, a *Saul*-ból származik (FNESz.), ebből tehát látható, hogy a szó belsejében két magánhangzó áll egymás mellett. A személynév gazdag adatoltsággal bír: 1111: *Saul*; 1113: *Saul*; 1118: *Saulus*; 1293: *Saulo* (ÁSznt.). A két hang később diftongusban egyesül, amely végül *ó* hanggá monoftongizálódik. Tudjuk, hogy az *au* > *ou* diftongus monoftongizációja csak a 13–14. században következik be, Szent István korában pedig még nem volt *ó* hang (legfeljebb nyelvjárási különfejlődésként). A szóbelseji két hang > diftongus > *ó* változást produkálja a térben és időben oklevelelünkhez igen közel álló veszprémvölgyi apácák adománylevelének egy szórványa is: először két hang áll egymás mellett a tö belsejében – 1001 e.: *σαυτάγ* (ÓmOlv.) –, ezek később diftongusban egyesülnek: az adománylevél 1109-es renovációjában ugyanez a szórvány már *ou* diftongust mutat: *Zamtov* (DHA. 379), végül elnyeri a mai *Szántó* alakját. Mindezekből jól látható, hogy első királyunk korában *e* helynevet még semmiképpen sem ejtették többelseji *ó*-val, hanem két magánhangzóval, legfeljebb diftongussal. Az *au* kettőshangzót *au* ~ *av* betűkapcsolattal jelölték, az *ou*-nak pedig *ou* ~ *ov* volt a jele, később *ow*, de *oo* semmiképpen (KNEZSA 1952: 194). Az *oo* betűkapcsolat mögött ugyanis leginkább *ó* hang állhat, azaz a szórvány valószínű olvasata [Sól ~ Sól’], esetleg [Saol ~ Saol]. Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy *e* szórvány semmiképpen nem köthető első királyunk korához, ugyanis az átírás korának sajátosságait hordozza magán, illetve

ekkor éppen folyamatban volt a monoftongizáció, s úgy tűnik, ezen a helynéven már le is zajlott. Megállapításunk egybecseng ÉRSZEGI GÉZA megállapításaival, aki szerint a szórványt tartalmazó záróformula nem mutatja első királyunk formuláit, hanem 13–14. századi sémát követ (2010: 20). Éppen ezért e szórványt későbbi hozzátoldásnak tekintjük, így a további elemzésekből kirekesztjük.

(Folytatjuk.)

SARNYAI VIVIEN
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem